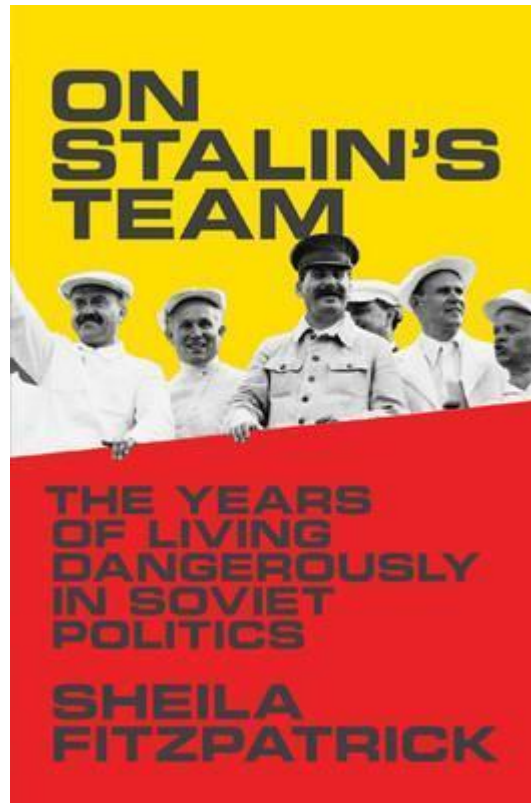

Sheila Fitzpatrick Stalins närmaste krets

Den australienska historikern Sheila Fitzpatrick brukar räknas till den ”revisionistiska” skolan när det gäller Sovjetunionens historia. I motsats till den äldre ”totalitära” skolan lägger den stor vikt vid stalintidens sociala omvälvningar (”underifrånperspektivet”), liksom den kulturella och vetenskapliga revolution som landet genomgick.¹ Sheila Fitzpatrick har särskilt intresserat sig för den sociala rörligheten.

On Stalin's Team. The Years of Living Dangerously in Soviet Politics är författarens senaste bok (2015). Vi återger här bokens inledning i översättning av Anders Björnsson, som också recenserat boken, se [Självhärskaren Stalin? – Sovjetisk vardagspolitik på högsta nivå](#).

Martin Fahlgren

Inledning

När Stalin försökte vinna tid i förhandlingar med utlänningar, kunde han antyda att han hade problem med att få godkännande från politbyrå. Detta uppfattades av diplomaterna som bluff, eftersom de, helt korrekt, utgick från att han själv hade sista ordet. Men det betyder inte att det inte fanns en politbyrå som han tog råd av eller ett lag av kolleger som han arbetade tillsammans med. Detta lag – ett dussintals personer vid varje given tidpunkt – etablerades på 1920-talet, bekämpade oppositionen under ledning av Leo Trotskij och Grigorij Zinovjev efter Lenins död och kvarstod, märkvärdigt nog, under tre decennier; det uppvisade en fågel fenix-liknande förmåga att överleva situationer som hade kunnat bli hotfulla för laget självt,

¹ Om ”totalitarister” och ”revisionister”, se Per Månssons forskningsrapport [Sovjetologi: Läran om Sovjetunionen](#).

som den stora terrorn, paranoian under Stalins sista år och den riskfyllda övergången till post-stalinistiska förhållanden. Trettio år är en lång tid att verka tillsammans i politiken, även i ett mindre dödligt politiskt klimat än det som rådde i Sovjetunionen under Stalin. Laget skingrades 1957, när en av medlemmarna (Nikita Chrusjtjov) erövrade högsta makten och gjorde sig av med resten.

Jag använder termen ”lag” (på ryska: *komanda*) för ledarskapet runt Stalin. Åtminstone en annan forskare har också använt termen, men det förekommer alternativa beteckningar. Man kan kalla dem för ett ”gäng” (*sjajka*), om man vill betona att det de ägnade sig åt – att styra landet – hade en illegitim karaktär och att detta gjorde dem i grund och botten till brottslingar snarare än till medlemmar av en regering. Man kan kalla dem för ”politbyrå” (det vill säga det verkställandet organet i kommunistpartiets centralkommitté, vilken utsågs vid återkommande partikongresser), och det är till hälften korrekt eftersom medlemskapet där hade stora likheter men, till följd av Stalins förkärlek för informella arbetsgrupper, aldrig helt sammanföll med laget. Eller man kan kalla dem en ”fraktion”, en annan pejorativ term i det sovjetiska debattklimatet. Den läsare som föredrar ”gäng” eller något av de andra alternativen får gärna göra ett sådant ordbyte. Dessa människor utgjorde under alla omständigheter en kollektiv enhet, vars medlemmar hade individuellt ansvar men möttes regelbundet som grupp och förenades i en lojalitet till Stalin och, inledningsvis, till varandra. Gruppen tillkom för att bekämpa andra grupper som stred om ledarskapet efter Lenins död, och efter segern fick den en ny funktion som landets regering.

Liksom andra lag hade detta en lagkapten, Josef Stalin, en person med stor pondus i förhållande till de andra, som också skulle kunna karakteriseras som en spelande tränare. Hans prerogativ, även om de aldrig var nedtecknade, betydde att han i praktiken hade den politiskt avgörande makten att utse och utesluta de andra medlemmarna i laget. Till en början tilltalade de flesta av dem Stalin och varandra med det familjära *ty* (du), och enligt sedvanan betraktades han som en främsta av likar. Men att han var någonting utöver detta kom mer och mer till uttryck, och under tiden efter världskriget var det endast att fåtal gamla kamrater som fortfarande använde detta familjära tilltal till Stalin. Det var ett lag som synbarligen definierades av dess ledare – Stalins lag (*stalinskaja komanda*) – och som lyckade med någonting som ingen hade förväntat sig, när han var borta, nämligen att fungera som ett ledarskap även honom förutan.

Bland forskare, som länge har betraktat Stalin som ensamt föremål för politiskt biografiskrivande, kan termen lag på felaktiga grunder uppfattas som om Stalins maktställning var svagare än vad som hittills tagits för givet. Detta är ingenting som jag påstår. När jag gjorde researchen inför denna bok, slogs jag faktiskt av hur stor hans auktoritet var inom resten av laget och hur ohotad hans förstarangsställning var, även när omständigheterna i övrigt föreföll hotande, som i juni 1941. Det var han som tog de stora politiska initiativen, medan lagets egna insatser (ofta svåra att ringa in, eftersom seden var att ge Stalin förtjänsten för *alla* initiativ) i allmänhet föll inom ramen för de enskilda spelarnas expertis och institutionella ansvar, i frågor som Stalin ansåg vara sekundära. Men faktum är att Stalin, hur ohotad han än var som herre på täppan, föredrog – till skillnad från sina samtida Mussolini och Hitler – att omge sig med en samling inflytelserika personligheter, som var lojala mot honom men som också tillsammans fungerade som ett lag. Dessa män tävlade inte med honom om ledarskapet, men de var inte heller politiskt oviktiga eller ett rent ”entourage” som hans sekreterare eller livvakter. De ledde betydelsefulla sektorer som militären, järnvägarna och den tunga industrin, ofta med stor sakkunskap. Inom politbyrå var de talesmän för de institutioner de råkade förestå. De viktigaste politiska frågorna diskuterades av dem (och Stalin) som en grupp under ideliga formella och informella sammanträden. Stalin behövde inte deras instämmande för sina olika initiativ, men när han märkte att detta saknades eller var ljummet,

kunde han ibland retirera eller (till exempel när det gällde politiska utstötningar) helt enkelt vänta på deras uppslutning.

Lagets sammansättning skiftade under dessa trettio år. Tre medlemmar (Sergej Kirov, Valerian Kujbysjev och Sergo Ordzjonikidze) dog i mitten av trettioåret och en annan (Michail Kalinin) precis efter krigsslutet. Laget nyrekryterades med fyra under senare hälften av trettioåret (Andrej Zjdanov, Chrusjtjov, Gregorij Malenkov och Lavrentij Berija). De stora utrensningarna avlägsnade en del marginella medlemmar, främst tre verksamma i Ukraina (Stanislav Kosior, Vlas Tjubar och Pavel Postysjev), och efter kriget skördade Leningrad-affären en snabbt befordrad rekryt (Nikolaj Voznesenskij). Men en kärntrupp – Vjatjeslav Molotov, Lazar Kaganovitj, Anastas Mikojan, Klim Vorosjilov och, fram till 1952, Andrej Andrejev – satt hela tiden, oh det var denna grupp, tillsammans med dem som rekryterades på trettioåret, som utgjorde det lag, det ”kollektiva ledarskap”, som tog över vid Stalins död.

Utrymmet för lagmedlemmarnas möjligheter att agera på egen hand inom deras respektive sfärer varierade över tiden, och det gjorde också graden av laganda eller upplevelsen av rivalitet. Intressant nog tenderade dessa båda variabler att röra sig samtidigt och i samma riktning. Både oberoendet och lagandan stod högt i kurs under det tidiga trettioåret, och både gick starkt tillbaka under senare delen av decenniet i samband med de stora utrensningarna. De sköt i höjden igen under kriget och förblev där, fastän i en mycket riskfylld kontext, fram till Stalins död 1953. Den sista perioden är särskilt intressant genom att Stalin då var som mest labil och misstänksam mot sina kolleger, men samtidigt var han inte kapabel att ta på sig en lika enorm arbetsbörda som i yngre år. Han kunde fortfarande ta initiativ som resten av laget hade att finna sig i (som de antisemitiska kampanjerna i slutet av fyrtio- och början av femtioåret), men om det inte gällde hans egna specialintressen, arbetade laget mot slutet lika mycket *runtomkring* honom som tillsammans med honom. När han ville utesluta Vjatjeslav Molotov (under lång tid hans andreman) och en annan veteran, Anastas Mikojan, från laget, motsatte sig resten detta. Han kunde inte förhindra dessa två som hade fallit i onåd från att oinbjudna dyka upp på hans datja, eftersom de andra lagmedlemmarna hade tipsat dem.

Hur denna strid skulle ha slutat är ovisst, emedan Stalin gick bort i det avgörande ögonblicket. Föga överraskade spred det rykten om att bortgången hade påskyndats, men ingen har någonsin kunnat belägga detta. Hans död räddade förmodligen livet på både Molotov och Mikojan, och kanske också på säkerhetschefen Lavrentij Berija och de andra också. Även innan ledaren hade dragit sin sista suck, hade laget satt det poststalinska kollektiva ledarskapet på plats. Stalins lag visade sig fungera mycket bra utan Stalin, ja åtskilligt bättre än under de sista fem åren av hans liv. Alla hade förutspått anarki vid Stalins bortgång, och de som tillhörde laget var själva rädda för detta, men i verkligheten lyckades de åstadkomma en smidig övergång med minimala förluster i liv (räknat med sovjetiska mått) och med ett anmärkningsvärt vittsyftande och radikalt reformprogram. Att reformer satts i verket omgående tyder starkt på att en outtalad konsensus om önskvärdheten av förändring, liksom insikten om att den inte kunde prövas så länge Stalin levde, hade uppstått inom laget åren *före* Stalins död.

Min undertitel är ”Farans tidevarv i sovjetisk politik”, och det farofyllda är en väsentlig aspekt av hela denna historia. Laget som sådant löpte stora risker i början av trettioåret, när den hänsynslösa och våldsamma kombinationen av jordbrukskollektivisering och forcerad industrialisering kunde ha slutat i en katastrof. Under de stora utrensningarna i slutet av trettioåret ruvade många faror, både för Stalin (eftersom terrorn kunde ha löpt amok och vänts mot den som utlöste den) och lagmedlemmarna, i likhet med Stalin förövare men ständigt påmind om att de kunde bli offer. Faktum är att de flesta i kärntruppen överlevde, såväl politiskt som fysiskt: Stalin visade sig vara en lojal skyddspatron, men detta kunde de knappast lita på i förväg, med släktingar och betrodda medarbetare som föll som flugor runt-

omkring dem. Frukten för Stalin var inte den enda kraft som höll dem samman, men den var förvisso aldrig frånvarande efter de tidiga åren.

För laget, regimen och landet stod mycket på spel under andra världskriget, med två och ett halvt år av nästan oavbrutna nederlag och reträtter, tills krigslyckan vänder vintern 1942–43. Under efterkrigsåren, när man skulle njuta segerns skördar, råkade enskilda medlemmar av laget igen ut för faror. Under den poststalinska övergången eliminerade laget snabbt en av sina medlemmar, Berija, på grund av hans uppenbara ärelystnad och hans förakt för kollektivt styre, liksom på grund av rädsla, därför att han förmodades sitta på komprometterande material om dem. Annars förblev laget mer eller mindre intakt fram till 1957, när Chrusjtjov var den vars maktambitioner och icke-kollegiala handlande fick de övriga att försöka tygla honom – en plan som misslyckades och ledde till att Molotov, Kaganovitj och Malenkon fick gå och som i praktiken innebar slutet för Stalins lag. Men farans tidevarv i sovjetisk politik var redan över 1957. Ingen sida i denna konflikt övervägde att arrestera eller mörda sina rivaler utan enbart att avlägsna dem från makten.

Tanken på att skriva den här boken föddes under de första åren på 1990-talet, när Stalinarkivet (*fond Stalina* vid Ryska statsarkivet för social och politisk historia, vad som tidigare var partiets centralkommittés arkiv) först blev tillgängligt och röjde en stor mängd korrespondens mellan Stalin och de övriga lagmedlemmarna. Ämnet var från början tänkt att bli enbart Stalin och Molotov, med den senare som ställföreträdande lagkapten under en stor del av den ifrågavarande perioden, men strax blev jag medveten om att det fanns en lagdimension. Detta hände mig under arbetet med ett annat arkivbaserat forskningsprojekt där jag ställdes inför lagmedlemmen Sergo Ordzjonikidze, som inte bara ledde den tunga industrin med entreprenöriell blick och dådkraft utan också energiskt företrädde industriintresset i politbyrån – vilket fick mig att förstå att det var så politbyrån måste ha fungerat. Dessutom hade jag alltid känt ett behov av en bok om sovjetisk politik på högsta nivå som sköt statsvetenskapliga modeller åt sidan och fokuserade på individer och deras samspel, en känsla som byggde på de levande personporträtt som hade tecknats under samtal i slutet av 1960-talet med min sovjetiske vän och mentor Igor Sats, vilken själv hade känt de flesta ledande personerna inom partiet i hans egenskap av sekreterare till en folkskommisarie (minister).²

Med öppnandet av parti- och regeringsarkiven (men inte säkerhetspolisens arkiv) fick man tillgång till en rik samling dokument från flertalet ledare – Stalin, Molotov, Kaganovitj, Mikojan, Malenkov, Vorosjilov, Ordzjonikidze, Kalinin, Kirov, Andrejev och Voznesenskij. Chrusjtjov var delvis ett undantag under nittioalet på grund av hans kinkiga ställning som avsatt ledare, medan Berija, lagmedlemmen som sköts 1953, var och förblir oåtkomlig i arkiven. Sedan nittioalet har jag kunnat stödja mig på flera Stalin-biografier och tryckt källmaterial när jag skrivit denna bok. Simon Sebag Montefiores livfulla biografi delar mitt intresse för den miljö där Stalin fanns men inte specifikt det politiska lag där han var en av spelarna. Det har utgetts utmärka akademiska studier av Stalins ”inre krets”, av den ryske historikern Oleg Chlevnjuk,³ vars kännedom om källorna är oöverträffad, och hans brittiske samarbetspartner Yoram Gorlizki, liksom Stephen Wheatcrofts viktiga kvantitativa analyser av laget.

Det är inte förvånande att Stalin i stort sett har monopoliserat både allmänhetens och experternas uppmärksamhet, med tanke på att mäktiga diktatorer alltid utövar en speciell lockelse. Men när det gäller Stalins lag finns det även andra orsaker. Man tog för vana både inom laget och i omvärlden att betona *Stalins* bidrag, inte övrigas. Medan den sovjetiska pressen på 1930-talet skrev med beundran inte bara om ledaren (*vozjd*) utan också om ledarna

² Om Igor Sats, se Fitzpatrick's artikel [Andrej Platonov och revolutionens svarta visioner](#) – *Red*

³ Se [Dzjugasjvilis liv](#) av Tony Wood – *Red*

(*vozjdi*), det vill säga själva laget, förändrades detta efter kriget, när lagets roll i allmänhetens ögon mer eller mindre inskränktes till att flankera Stalin på tribunen vid Röda torget under förstamajparaderna och liknande tillfällen. Till detta kom att de personliga relationerna inom laget hade utvecklats till det sämre. De kollegiala vänskaper som hade frodats i början av trettioalet hade på det hela taget upphört tjugo år senare, delvis som ett resultat av att Stalin uppmuntrade misstänksamhet och fiendskap, och de steg som togs för att återupprätta närmare personliga eller familjereaktioner blev kortlivade och inte särskilt framgångsrika.

Efter 1953, med Berijas avrättning, 1956, när Stalin fördömdes, och 1957, när Chrusjtjov bannlyste resten av laget som tillhörig en ”antipartigrupp”, hade ingen av dem något intresse av att minnas att de så länge hade ingått i ett lag, innefattande Berija och med eller utan Stalin. Berija blev den allmänna syndabocken efter sitt fall, när hans tidigare kolleger tävlade med varandra om att förneka att de hade haft någon kollegial kontakt, och framförallt inte stått på vänskaplig fot, med honom i det förgångna. Med avstaliniseringen 1956 blev medlemmar i laget ivriga att distansera sig från vad som betecknades som hans brott och att peka finger åt sina kolleger. Senare, när överlevare, familjemedlemmar och tidigare medarbetare började att skriva sina memoarer, gav de föga överraskande klart partiska redogörelser med fokus på någon medlem i laget som, i deras ögon, hade stått för det rätta. Dennes individuella relation till Stalin stod i centrum för dessa berättelser, där resten av laget spelade underordnade roller och för det mesta framställdes i oförmånlig dager. När lagmedlemmar själva erkände att de hade deltagit i lagarbete, skedde detta blott i förbigående och ofta motvilligt, under det att barnen ignorerade det nästan helt och hållet. Det förvånar inte med tanke på att alla dessa berättelser nedtecknades efter lagets bittra och definitiva sammanbrott 1957, när Molotov, Malenkov och Kaganovitj gick sin väg (men inte tillsammans, för att undvika alla anklagelser om en sammansvärjning) och Chrusjtjov – med Mikojan och en stukad Vorosjilov i släptåg – tog en annan väg.

Sedan arkiven öppnats och memoarerna getts ut, stod det klart att Stalins politiska och sociala liv var sammanflätade, till en grad som är ovanlig bland politiska ledare. Han umgicks huvudsakligen med laget, i deras Kreml-våningar eller ute på sin datja. Så var fallet under lagets tidiga år, när hans hustru Nadja levde och han och många av hans kolleger hade småbarn, och detta fortsatte efter Nadjas självmord 1932, när laget och hans släktingar från två äktenskap utgjorde praktiskt taget hela hans privatliv, i och kring hans datja. Han var en ensam man efter Nadja bortgång, och ännu ensamman sedan de stora utrensningarna bröt upp hans surrogatfamilj av närstående. Hans dotter Svetlana blev kvar som sällskap, med detta upphörde när hon blev vuxen och gifte sig efter kriget. Umgänget med laget blev desto viktigare för Stalin så, och de som deltog har gett minnesvärda skildringar av ruskiga nattliga tvångssessioner i datjan (till skillnad från trettioalet utan hustrur och barn) och hur detta tyngde dem alla.

Den tidiga bilden av Stalin och hans lag härrör väsentligen från Trotskij, som ansåg att Stalin var en andrerangens nolla och laget värre än tredjerangens, knappast värda att spilla några ord på. Trotskij förlöjligade Molotov och missade inget tillfälle att göra sig lustig över och förödmjuka flertalet av de övriga. Eftersom Trotskij deporterades från Moskva 1927, och från Sovjetunionen två år senare, hade han i bästa fall lärt känna medlemmarna i laget när de ännu befann sig i början av sin karriär. Han hade alldeles tydligt fel om Stalin, som varken var en nolla eller ett redskap för partimaskineriet. När det gäller laget hade han rätt på en punkt: de var inte kosmopolitiska intellektuella som han, eller för den delen Lenin. Men de var långt ifrån så identitets- och ansiktslösa som Trotskij och hans anhängare antog.

Stalins närmast förbundne, Molotov, med öknamnet ”stenansiktet”, hade av allt att döma en outtömlig arbetskapacitet; ingen kallade honom någonsin karismatisk, men när man beaktar till hans idoga uthållighet under trettio års tid, kan man inte låta bli att till en viss grad beundra honom för hans blotta förmåga att uthärda – inte bara arbetet utan också ovettet han

fick – och hans närmast monomana vägran att ursäkta sig. Ordzjonikidze, å andra sidan, var karismatisk, hetlevrad, och mycket omtyckt av sina kolleger; som ansvarig för den tunga industrin under den forcerade industrialiseringens glansdagar gjorde han fenomenala insatser och slogs med näbbar och klor för ”sina” företag och ”sitt” folk. Berija, en annan georgier, är svårast att komma in på livet, eftersom alla vände honom ryggen när han råkade i onåd, och han gick till eftervärlden som en fullkomligt korrupt sexbrottsling och huvudansvarig för repressionen; därför kommer det som något av en chock när man betraktar honom ur sonens perspektiv, som en person vars hustru var en vacker och högt bildad naturvetenskaplig forskare och som föredrog att umgås bland intellektuella. Med Kirov är problemet det motsatta: hans tidiga död förvandlade honom till en martyr, en definitionsmässigt trevlig kille som alla mindes som sin bästa vän. Den knubbiga Malenkov förefaller vara sinnebilden av en apparatjök: vem hade trott att han efter sitt fall skulle ha fördjupat sig i biologi (hans sons specialområde) och blivit medförfattare till en vetenskaplig artikel om antigravitationskraft? Andrejev, en tidigare proletär, medförde en bärbar grammofon och spelade Beethoven när han for runt i provinserna på utrensningsuppdrag. Kaganovitj, en översittare med underlägsenhetskomplex gentemot intellektuella, var känd för sitt fysiska mod; hans före detta protegé Chrusjtjov maskerade en skarp hjärna och en beslutsam personlighet med ett vilseledande yttre som ”enkel bonde”.

Lagets fruar och barn var en del av deras liv och deras ömsesidiga kopplingar till varandra, och därför ingår de i min framställning. Stalins egna familjeband var rätt svaga: en hustru som tog livet av sig 1932; en äldre son i ett första äktenskap, Jakov, som han var nedlåtande mot; en andra son, Vasilij, som var en odåga; och Svetlana, hans favorit, som 1967 skulle göra någonting otänkbart för en avkomma till en lagmedlem och avvika till Väst. Hälften av lagmedlemmarna var ”farbröder” till Svetlana. Vasilij och Svetlana växte upp tillsammans med andra överklassungdomar i Kreml, framförallt med Mikojans fem oregerliga pojkar, av vilka två arresterades och förvisades på några år under kriget. Molotovs hustru, Polina Zjemtjuzjina, som han älskade högt, arresterades också, för sionism, och tillbringade åtta år i förvisning, medan han fortsatte att vara medlem av politbyrån: en emanciperad, stark kvinna, som grundade den sovjetiska kosmetiktillverkningsindustrin. Berija och Zjdanov hade omhuldade söner, som båda genom föräldrarnas uppmuntran blev intellektuella, liksom flera av lagmedlemmarnas ättlingar. När ”Kremlbarnen” blev stora, följde nästan alla sina föräldrars önskemål och höll sig utanför politiken; flertalet skaffade sig en högre utbildning. Svetlanas generation under och strax efter kriget förälskade sig i Amerika, och ett antal tog, liksom Svetlana, examen med amerikansk kultur som huvudämne vid det statliga Moskvauniversitetet. Med Svetlana som det uppseendeväckande undantaget skulle Kremlbarnen stå sina föräldrar nära, och senare i livet kom de att hylla deras minne.

För den som tecknar ett grupporträtt, och i synnerhet om de sociala omständigheterna och familjeförhållandena ingår i bilden, är det nästan ofrånkomligt att de han porträtterar förmänskligas, och det gäller också Stalin. Det finns de som kan uppfatta detta som oacceptabelt på principiella grunder, genom att betydelsen av deras ondskefullhet förringas. Men om man accepterar denna invändning betyder det att man placerar Stalin och hans män utanför historien, att man föser in dem i ett ghetto för ”genuin ondska” där de inte kan bli föremål för studium. Hannah Arendt skrev i samband med de nazistiska illgärningsmännen om ondskans banalitet, vilket är ett annat sätt att säga att ondskan utförs av vanliga människor som, när man granskar dem närmare, är skurna i naturlig storlek. Så länge vi betraktar dem som i besittning av utommänskliga egenskaper, kan vi inte se världen ur deras synvinkel, och därför blir det mycket svårt att begripa varför de handlade som de gjorde. Naturligtvis kan en sådan förståelse medföra att man urskuldar deras handlingar. Men den motsatta risken – att gå bet på att

fatta vad som hände på grund av en bristande förståelse av vad de historiska aktörerna trodde att de höll på med – är för historikern mycket större.

För egen del kan jag inte, utifrån gjorda erfarenheter, bekräfta uppfattningen att man kommer att tycka bättre om människor som man forskar om. Man upplever säkert en viss förtrogenhet – med Molotovs tomma, känslolösa ansiktsuttryck när han blev irriterad och hans lugn, utom när han trummar med fingrarna; med Berijas kombination av inställsamt hänsynstagande till Stalin, gränslös energi och skadeglad slagfärdighet; med Ordzjonikidzes utbrott och Mikojans förmåga att väja för svårigheter och gå vidare. Den Stalin som framträtt i nyare forskning, med den sovjetiske historikern Dmitrij Volgokonov som föregångsman under perestrojkan, har visat sig vara betydligt kunnigare och mera påläst än vi trodde före 1990. Han kunde vara båda charmerande och grym. Hans lagkamrater fruktade honom, men de beundrade och respekterade honom också, och (helt korrekt) såg de honom spela i en annan liga än de själva, särskilt i fråga om djärvhet och list. För en utomstående betraktare betydde givetvis djärvhet, likgiltighet inför dödandet, och list, ofta med en sadistisk udd, en skicklighet i att lura dem. ”Din sluga skitstövel” var en av mina vanligaste privata reaktioner när jag gick igenom Stalins papper.

En del läsare må anse att ingenting annat än konstant upprördhet är på sin plats när man skriver om en ogärningsman av Stalins kaliber. Men jag tror att historikerns uppgift är en annan än åklagarens eller för den delen försvarsadvokatens. Det första man måste göra som historiker är att försöka finna en mening i saker och ting, och detta skiljer sig från vad en åklagare eller försvarare gör. Det är inte detsamma som att förneka att det finns problem med att inta en objektiv ståndpunkt: hur vi än anstränger oss lider vi alla av fördomar och förutfattade meningar, och det är fysiskt omöjligt att måla en bild utan att befinna oss vid en viss utsiktspunkt. När jag själv läser historiska arbeten finner jag att jag antingen sätter min tilltro till dem som skriver (på grundval av deras hantering av källor eller deras bevisföring) eller misstror dem, och i det senare fallet slutar jag vanligen att läsa. Jag hoppas att mina läsare ska sätta tilltro mig; annars finns alltid det andra alternativet.

Frågan återstår varifrån jag anlände till min utsiktspunkt, för det kan ju inte ha varit från ingenstans. Socialhistoriker som studerar Sovjetunionen, inklusive mig själv i en av mina tidigare böcker, *Stalin's Peasants*, har i allmänhet utgått från offren. Men det fungerar inte så bra för den politiska historien: bönderna i min bok hade starka åsikter om Stalin men rätt litet tillförlitlig information och inga möjligheter att göra några iakttagelser på nära håll. I denna bok har jag valt min utsiktspunkt för att betrakta Stalin (som, vad man må än anse, är den som det hela kretsar kring) från *insidan av hans lag*. Det är ett annat perspektiv än det vanliga, och jag tror att det ger nya insikter. Laget kände till mer om honom än några andra, med ojämförliga tillgångar till underrättelser och tillfällen att göra iakttagelser. De såg honom vidare i det komplexa skenet av att samtidigt vara vapenbröder och potentiella offer, och senare i livet, efter Stalins detronisering, hade de kommit att förlika sig med denna komplexitet. Jag måste erkänna att det också finns en personlig anledning till att jag gillar att inta denna utsiktspunkt. Stalin var alltid rädd för att en spion skulle nästla sig in i hans omgivning och iakttä honom på nära håll. I den här boken är jag den spionen.

Några ord om källäget är på plats. Dokumentationen från politbyrån är relativt mager, delvis på grund av detta organs obenägenhet att ha protokollförda överläggningar (ursprungligen, tillbaka till tjugotalet, därför att de inte kunde stoppa läckor, både inom landet och till utlandet). Korrespondensen mellan lagets medlemmar är en underbar källa för större delen av förkrigstiden, men den personligt färgade informationen upphör efter kriget, även om Stalins frånvaroperioder från Moskva lyckligtvis blev allt längre, vilket resulterade i en strid ström av brev och telegram mellan honom och politbyrån som helhet. Den sovjetiska historien är full av myter som kom att infogas i folklören, såväl den sovjetiska som den i Moskva. Jag kon-

fronterar dessa med en blandning av skepsis och en acceptans av att dessa myter visar sig ha verklighetsunderlag. För 1950-talet använder jag mig en annan typ av folklöre: brev om aktuella frågor från sovjetmedborgare till deras ledare, som ett slags antik kör som kommenterar övergången och dess följdverkningar.

Den ymniga förekomsten av memoarer och intervjuer under livet senare skeden var både en förnöjsamhet och en utmaning med detta projekt. Alla är de förstås, i högre eller lägre grad, både egennyttiga och självrättfärdiga, och många av dem är nedskrivna långt efter det att de aktuella händelserna ägt rum eller av barn (Berijas, Malenkovs, Chrusjtjovs) som återgav vad de mindes av det som deras fader hade berättat för dem när de inträffade. Som historiker får man känslan av att sådana källor är som lobbyister, alla larmande för att bli hörda, men en bok som denna skulle inte ha kunnat skrivas dem förutan. Jag kunde inte undgå att inse att de som efterlämnat de mest detaljerade skildringarna (Chrusjtjov och Mikojan) därmed hamnade i en privilegierad position när de ville ge sin bild av vad som hände. En annan inbyggd felkälla som måste nämnas är att, när memoarförfattare och sovjethistoriker gått till verket, har de haft att göra med personer som av politiska skäl blev antingen skurkar eller hjältar. Berija, avrättad 1953, befinner sig i den första kategorin. Den andra kategorin innefattar Kirov, mördad 1934, liksom Kalinin, som under sovjeteran utsågs till den folkliga favoriten bland lagmedlemmarna. (Jag misstänker, för övrigt, att detta är felaktigt och att folkets favorit var generalen Vorosjilov, en vad man skulle kunna kalla frejdig militär.)

Stalins personliga arkiv är rikt, men det är också ett konstverk, noga tuktat och skapat av flera händer, till att börja med hans egna. Stalin, en manipulationens mästare, som med lätthet kunde inta två olika ståndpunkter beroende på sammanhang (vilket inte betyder att han på sitt sätt saknade principer och inte heller syften), kunde hemfalla till de fräckaste lögnerna men också hänge sig åt oväntat, fast utan tvivel välkalkylerat, sanningssägande. Han hade en livfull och kreativ fantasi som i hans georgiska ungdom gjorde honom till poet och som under den sovjetiska epoken gav honom den största tillfredsställelse när han regisserade skådeprocesser. Det visar sig också att han var en utomordentligt habil, professionell redaktör av andras texter, ned till grammatik- och interpunktionsnivån. Till hans nackdel hör att han inte nedtecknade några egna minnen och att han var den ende medlemmen av laget, vars memoarskrivande barn, Svetlana, inte tog hans parti.

Trots att denna bok bygger på forskning i arkiv och förstahandskällor som i ett akademiskt arbete, har jag inte skrivit den som ett sådant. Det föreföll mig som ett slöseri att lämna åt sidan all den dramatik och alla de personliga detaljer, som för mig gjorde laget levande. Stalineran är fortfarande viktig för en bredare allmänhet, i synnerhet för dem som har genomlidit kalla kriget. I tidigare arbeten har jag har jag ägnat mig mycket åt sociala, kulturella och vardagliga aspekter på den sovjetiska erfarenheten, men detta är min första mera omfattande genomsökning av politiken på toppnivå och av det biografiska. Då boken är avsedd för en läsande allmänhet, har jag för det mesta avstått från att lyfta fram vetenskapliga kontroverser. Min bibliografi upptar endast sådan sekundärlitteratur som citeras i framställningen, oftast till stöd för faktauppgifter. Men jag vill också nå en expertbetonad läsekrets, och det är därför jag har infogat en detaljrik notapparat så att den kan bilda sig en uppfattning om varifrån jag har hämtat min information. I sammanfattningen markerar jag bokens bidrag till den vetenskapliga debatten.

Den som har läst vad jag skrivit förut kommer att jag känna igen ett antal teman, först och främst betoningen av institutionernas betydelse i den stora politiken, av beskyddarnätverk och av ömsesidig påverkan människor emellan i vardagslivet. På sätt och vis har jag skrivit en *Everyday Stalinism* som rör sig bort från folkliga, urbana miljöer i den tidigare boken till den märkliga, isolerade världen i Kreml. Men jag gjorde oväntade upptäckter under arbetets gång – sådant som överraskade mig och som jag också hoppas ska överraska mina akademiska

kolleger. När jag satte igång var jag mycket mer förtrogen med 1930-talet än med efterkrigstiden och den poststalinska epoken, och jag förväntade mig att lagets mest intressanta och livaktiga period skulle ha infallit då. Det föreföll rimligt att de stora utrensningarna skulle ha kvävt andan i laget. När jag arbetade med politbyråns arkiv för åren 1939–40, noterade jag att Stalin verkade uppträda normalt, medan resten förvisso var i full aktivitet och arbetade hårt för att reparera de skador, som utrensningarna hade åsamkat, men i övrigt föreföll modlösa. Var detta en tillfällig eller en bestående förändring?

Mikojan hävdade i sina memoarer att laget under andra världskriget presterade på topp – det var dess finaste stund. Och det gick naturligtvis inte att förena med hypotesen att livskraften i laget upphörde med de stora utrensningarna. Under efterkrigsåren uppträdde också den där anomalin att Stalin misslyckade med att undanröja Molotov och Mikojan från politisk makt och från hans sociala omgivning, av allt att döma genom motstånd från laget. Ett lag som kunde inkräkta på Stalins gamla, ditintills ohotade prerogativ att utesluta var uppenbarligen ett lag som fortfarande var i god form och kunde sparka eller åtminstone slå tillbaka. Och sedan, när jag började följa vad som skedde efter Stalin, slogs jag av hur otroligt väl laget hanterade övergången, trots dess egna farhågor om att allt skulle falla samman utan Stalin. Som den mest naturliga sak i världen förvandlades Stalins lag utan Stalin till ett kollektivt ledarskap – och därtill ett som gick in för reformer.

Det fanns en tid när porträtt av lagmedlemmarna bars omkring av deltagare i demonstrationståg på första maj, tillsammans med Stalins, och de i stor utsträckning fick namnge städer, fabriker, kollektivjordbruk och kulturinstitutioner över hela landet, synbarligen för att tillförsäkra dem odödlighet. Men så följde Stalins partiella detronisering 1956 och 1961; undanröjandet av Molotov, Malenkov och Kaganovitj 1957 och av Chrusjtjov 1964; och slutligen Sovjetunionens sammanbrott 1991. Staden Molotov återfick sitt tidigare namn Perm 1957. Under perestrojkan avlägsnades lagmedlemmars namn från en rad städer i Nordkaukasien och Ukraina, såsom Lagunsk/Luhansk (Vorosjilovgrad) och Mariupol (Zjdanov). I Ryssland fick krigsårens huvudstad Kujbysjev tillbaka sitt namn Samara 1991. Bara Kalinin och Kirov blev kvar i kartböckerna, förmodligen av en ödets nyck. Kirov var den som hade mest tur genom att få behålla inte bara staden och regionen Kirov (tidigare Vjatka) i Ural utan också Kirovbaletten, men nu i S:t Petersburg istället för i Leningrad.⁴ Kalinin hade tur till hälften genom att förlora Tver i centrala Ryssland men behålla Kaliningrad, som Königsberg döptes till när staden erövrades av Sovjetunionen i slutskedet av andra världskriget.

Stalin förlorade också ortnamnsslaget. År 1961 döptes Stalingrad om till Volgograd, och samma öde drabbade Stalino i Ukraina (idag Donetsk) och Tadzjikistans huvudstad Stalina-bad (idag Dusjanbe). I Putins Ryssland strider man allttjämt om ifall Volgograd ska återfå sitt förutvarande namn, för att understryka stadens heroiska förflutna som platsen där slaget om Stalingrad vanns. Stalins namn riskerar inte att utplånas från det ryska folkets medvetande. Men lagmedlemmarnas namn, kanske med undantag för Molotov och Vorosjilov, kommer förmodligen att ha glömts bort under nästa generation. Ingen kommer någonsin att föreslå att Perm igen ska heta Molotov, och den nyligen utropade Luganska folkrepubliken i Östukraina har, trots att den lutar sig mot Ryssland, ingen tanke på att kalla sig Vorosjilovgrad igen.

Det är inte säkert att laget skulle beklaga sådana försummelse. Bortsett från Chrusjtjov (och Berija, om han hade fått chansen) var de inte ute efter att få en särskild plats i historien utan var på det stora hela nöjda med att få vara Stalins stridskamrater i det stora arbetet med att bygga socialismen – ett projekt som de ansåg ha historien på sin sida, även om det inte ser så

⁴ Den uppgiften stämmer inte. Kirovbaletten fick detta namn 1935, men under 1990-talet återtog det ursprungliga namnet: Marinskijbaletten. Motsvarande namnbyte skedde för operahuset. – Kuriöst nog finns en Kirov Academy of Ballet, för barn och ungdomar, i Washington D.C., grundad 1989. – Övers. anm.

ut ur ett 2000-talsperspektiv. Laget brukade hävda, blygsamt ehuru korrekt, att Stalin var grundpelaren i hela projektet, det vill säga det framstod som självklart för dem att det inte skulle ha klarat av det utan Stalin. Men det finns en annan logik också: han skulle inte ha klarat av det utan dem. Låt detta, på gott och ont, bli deras gravskrift.

Översättning: Anders Björnsson

Lästips – mer av Sheila Fitzpatrick på marxistarkivet

[Ur folkets led: Nomenklaturan.](#) (1986)

[Andrej Platonov och revolutionens svarta visioner](#) (2016)

[Var den ryska revolutionen ett misslyckande? Tankar om hundraårsminnet.](#) (2017)

[Vad blev det kvar](#) (2017)

[Om Stephen Kotkins Stalin-biografi](#) (2014 och 2018)